

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: „O Kanny, Kanny”. Bitwa pod Kannami według Zonarasa (9.1.9-16)

Author: Andrzej Lewandowski, Patrycja Matusiak

Citation style: Lewandowski Andrzej, Matusiak Patrycja. (2019). „O Kanny, Kanny”. Bitwa pod Kannami według Zonarasa (9.1.9-16). "Scripta Classica" Vol. 16 (2019), s. 9-20. DOI: 10.31261/SC.2019.16.02

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Andrzej Lewandowski

0000-0002-0595-6218

Patrycja Matusiak

0000-0002-4752-5942

Uniwersytet Śląski w Katowicach

„O Kanny, Kanny” Bitwa pod Kannami według Zonarasa (9.1.9–16)

Abstract: In his work *Epitome historiarum*, John Zonaras, a twelfth-century Byzantine chronicler, presents the battle of Cannae of 216 B.C. Relying probably on fragments of Cassius Dion's text which are lost today, he depicts the quite unusual image of a grief-stricken Hannibal. This article contains a commentary and translation of Zonaras' version of this part of his history of the Second Punic War.

Key words: Zonaras, Cassius Dio, Hannibal, Cannae, Second Punic War

Bizantyński historyk z XII wieku Jan Zonaras w *Epitome historiarum*, będącym zapisem historii od stworzenia świata do czasów współczesnych autorowi (1118 rok n.e.), zawarł ciekawy opis bitwy pod Kannami. Prymarnym źródłem dla opisu II wojny punickiej był dla niego grecki historyk z przełomu II i III wieku n.e. Kasjusz Dion¹, choć autor chronografii nie stronił od innych, nie zawsze znanych nam (poza Plutarchem) źródeł². Dzieło Dionia – ostatniego

¹ L. Neville: *Guide to Byzantine Historical Writing*. Cambridge 2018, s. 192 i 196; V. Fromentin: „Zonaras abrégiateur de Cassius Dion. À la recherche de la préface perdue de l'Histoire romaine”. *Erga-Logoi* 1 (2013), s. 23–39; B. Simons: *Cassius Dio und die Römische Republik. Untersuchungen zum Bild des römischen Gemeinwesens in den Büchern 3–35 der Πομπαικά*. Berlin–New York 2009, s. 25–32.

² W. Treadgold: *The Middle Byzantine Historians*. New York 2013, s. 394 oraz przyp. 27; T. Kampianaki: „Plutarch's Lives in the Byzantine chronographic tradition: the chronicle of John Zonaras”. *Byzantine and Modern Greek Studies* 41 (2017), s. 15–29; D.E. Afinogenov: „Some

rzymskiego annalisty³ – dotyczące tego okresu zachowało się niestety bardzo fragmentarycznie⁴, Kasjuszowej wersji bitwy pod Kannami dziś nie posiadamy. Opracowana w osiemdziesięciu księgach historia Rzymu podzielona została przez niego na trzy okresy w zależności od wiarygodności źródeł. Opis drugiej wojny punickiej należy do okresu pierwszego, trwającego aż do bitwy pod Akcjum. Zadaniem historyka tego pierwszego okresu – według Diona – jest porównać dostępne przekazy i dokumenty oraz wybrać najważniejsze fakty z tradycji⁵. Leonora Neville zwraca uwagę, że Zonaras często zamiast dosłownie kopiować źródła, parafrazował je. Możemy więc założyć, że przekazany przez Zonarasa opis bitwy kannenńskiej prawdopodobnie oddawał ideę Kasjusza Diona.

Tytułowa skarga Hannibala „ὄ Κάρναι Κάρναι” pojawia się kilkakrotnie. Zonaras umieścił ją w swej relacji o drugiej wojnie punickiej jako powtarzający się motyw. W związku ze wspomnianą fragmentarycznością dzieła Diona trudno rozstrzygnąć, czy jest to własna inwencja Zonarasa, czy jedynie powtórzenie motywu za jego źródłami. Bizantyński kronikarz jest bowiem jedynym autorem, u którego spotykamy taką skargę Hannibala⁶. Ireneusz Ptaszek zwraca uwagę, że

---

observations on genres of Byzantine Historiography”. *Byzantion* 62 (1992), s. 14–15; M. DiMaio Jr.: „Smoke in the wind: Zonaras’ use of Philostorgius, Zosimus, John of Antioch, and John of Rhodes in his narrative on the neo-Flavian emperors”. *Byzantion* 58 (1988), s. 252 oraz na temat „hipotezy Patziga” s. 230 i przede wszystkim E. Patzig: „History and Myth in Zonaras’ Epitome: The Chronographer as Editor”. *Byzantine Studies / Études Byzantines* 10 (1983), s. 19–23. Na temat źródeł Zonarasa zob. także: W.A. Schmidt: „Ueber die Quellen des Zonaras”. W: *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum*. Cum Caroli Ducangii suisque annotationibus edidit Ludovicus Dindorfius. Vol. 6. Lipsiae 1875, s. I–LX.

³ A.M. Kemezis: *Greek Narratives of the Roman Empire under the Severans. Cassius Dio, Philostratus and Herodian*. Cambridge 2014, s. 90.

⁴ Tłumacząc i opracowując fragmenty, korzystaliśmy z wydań: *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum*. Cum Caroli Ducangii suisque annotationibus edidit Ludovicus Dindorfius. Vol. 2. Lipsiae 1869; *Ioannis Zonarae Annales*. Rec. M. Pinder. T. 2. Bonnae 1844; Cassius Dio Cocceianus: *Historiarum Romanorum quae supersunt*. Ed. U.P. Boissevain. Vol. 1. Berolini 1895 oraz *Dio’s Roman History with an English translation by Earnest Cary*. Vol. 2 (*Fragments of Books XII–XXV*). Cambridge, Mass.–London 1989.

⁵ Wł. Madyda: „O Kasjuszu Dionie Kokcejanie”. W: Kasjusz Dion Kokcejan: *Historia rzymska*. T. 1. Przełożył i opracował Wł. Madyda. Wstępem historycznym opatrzyła Iza Biezuńska-Małowist. Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, s. XXIII; I. Ptaszek: „Wstęp”. W: Kasjusz Dion: *Historia rzymska księgi 41–50*. Wstępem poprzedził, przełożył i komentarzami opatrzył Ireneusz Ptaszek. Kraków 2008, s. 21–24. Zob. także: T.D. Barnes: „The Composition of Cassius Dio’s *Roman History*”. *Phoenix* 38 (1984), s. 240–255.

⁶ Istnieją oczywiście inne mowy Hannibala u Diona: A. Fomin: „Speeches in Dio Cassius”. W: *Cassius Dio. Greek Intellectual and Roman Politician*. Eds. C.H. Lange, J.M. Madsen. Leiden–Boston 2016, s. 32. Na temat źródeł Kasjusza zob.: A. Klotz: „Über die Stellung des Cassius Dio unter den Quellen zur Geschichte des zweiten punischen Krieg”. *RhM* 85 (1936), s. 68–116; F. Millar: *A Study of Cassius Dio*. Oxford 1964, s. 34–38; M. Hose: *Erneuerung der Vergangenheit. Die Historiker im Imperium Romanum von Florus bis Cassius Dio*. Stuttgart–Leipzig 1994, s. 374–375; B. Simons: *Cassius Dio und die Römische Republik...*, s. 8, a zwłaszcza opis Hanni-

opisy bitew u Diona są raczej popisami retorycznymi, z odpowiednio zbudowanym napięciem⁷. Jak podkreśla zaś Władysław Madyda, Dion był wierny dwóm zasadom teorii historiografii. Pierwsza dotyczy przedstawienia historii w sposób szeroki, bez szczegółów osobistych i elementów anegdotycznych. Druga zaś mówi, że historyk powinien być retorem: „słabe fakty potęgować, ozdabiać i rzecz efektownie dramatyzować”⁸. Ponieważ owe „skargi kanneńskie” są efektywnym udramatyzowaniem, budującym pewne napięcie i pozwalającym przedstawić kartagińskiego wodza nie tylko jako wroga, ale przede wszystkim człowieka, wydaje się, że pasowałyby do koncepcji historii Diona. Pewności co do tego jednak mieć nie będziemy, podobnie jak do bezsprzecznego autorstwa tego konceptu Zonarasa.

„Skargi kanneńskie” zostały umieszczone przez Zonarasa w opisie wypadków roku 216 p.n.e. (po bitwie pod Kannami) – choć tak naprawdę kronikarz wybiega w przeszłość i komentuje wypadki późniejsze: 211 p.n.e. (nieudany marsz na Rzym, utrata Kapui i Syrakuz oraz sukcesy rzymskiego konsula) oraz 207 p.n.e. (śmierć brata Hannibala – Hazdrubala w bitwie nad Metaurem). Są to trzy ważne i przełomowe cezury dla biegu wypadków II wojny punickiej, mimo sukcesu bitwy pod Kannami wszystkie – z perspektywy nowożytnego badacza – tak naprawdę niosą ze sobą rozczarowanie i gorzką świadomość nadchodzącej przegranej. Niewykorzystanie zwycięstwa i zwłoka w zdobywaniu Rzymu poskutkowałą przegraną próbą zdobycia miasta w 211 roku p.n.e. W tym samym czasie Hannibal utracił „swoje” miasto – Kapuę, a cztery lata później brata Hazdrubala, który był najprawdopodobniej jego ostatnią nadzieją na przechylenie szali w trwającej wojnie⁹.

Po raz pierwszy odniesienie do bitwy pod Kannami, którą Florus nazwał czwartym i prawie śmiertelnym ciosem dla imperium¹⁰, pojawia się tuż po opisie samej bitwy, w części kroniki, dla której źródłem była księga XV Kasjusza Diona, dotycząca wypadków roku 216 p.n.e. Jednak autor – jak wszechwiedzący narrator, znający wypadki przyszłe – wpisuje je w komentarz dotyczący przeszłości. Odwołuje się także do słów Maharbala („niepokornego poddowódcy”, jak go określił Miron Wolny¹¹), który według Liwiusza miał powiedzieć:

---

bala u Diona: s. 188–200; J.M. Libourel: „An Unusual Annalistic Source Used by Dio Cassius”. *AJPh* 95 (1974), s. 383–393.

⁷ I. Ptaszek: „Wstęp”..., s. 24. Zob. także D. Harrington: „Cassius Dio as a Military Historian”. *Acta Classica* 20 (1977), s. 159–165.

⁸ Wł. Madyda: „O Kasjuszu Dionie Kokcejanie”..., s. XXV.

⁹ Liv. 27.51.12; Front. 2.9.2; Flor. 1.22.53. Zob. też: P. Matusiak: „*Cannas pensavimus*, czyli Sylusz Italik o głowie Hazdrubala (Sil. Pun. 15.809–823)”. *Scripta Classica* 14 (2017), s. 34–35.

¹⁰ Flor. 1.22.15. Zob.: A. Goldsworthy: *Cannae*. London 2001. Zob. także: J. Kromayer, G. Veith: *Atlas bitew do historii wojskowości starożytnej*. Przeł. M. Chmielarz. Oświęcim 2014, s. 69–70 oraz Arkusz 6: *Bitwa pod Kannami, 216 r. p.n.e.*

¹¹ M. Wolny: „Maharbal – poddowódca kartagiński w wojsku Hannibala (219–216/5 r. p.n.e.)”. *Echa Przeszłości* 6 (2005), s. 27.

*vincere scis, Hannibal; victoria uti nescis*¹². Zonaras zauważa, że „Sam Hannibal jakby żałował tej decyzji, gdy wciąż smutno powtarzał »O Kanny, Kanny«: διό και ὁ Ἀννίβας ὡς ἀμαρτῶν μετεμέλετο, συνεχῶς ἀναβοῶν „ὦ Κάνναι Κάνναι”¹³.

W roku 211 p.n.e. Hannibal nie dość, że nie zdobył Rzymu, to na dodatek stracił jeszcze Kapuę i Syrakuzy. Gilbert Charles-Picard nazywa ten rok „najczarniejszym z całej wojny dla stronników Kartaginy”¹⁴. Zonaras przypisuje Kartagińczykowi powtarzanie skargi (πολλάκις) po dotarciu do niego wieści o tym ostatnim wydarzeniu: πολλάκις ἀναβοήσας „ὦ Κάνναι Κάνναι”¹⁵. W obu wypadkach – w opisie lat 216 oraz 211 p.n.e. – historyk posługuje się czasownikiem ἀναβοῶω, oznaczającym ‘wykrzyknąć’, ‘wrzasnąć’, ale i ‘głośno lamentować’, ‘skarżyć się’. Czasownik ten nie tylko oznacza więc wyrażenie emocji w sposób głośny, ale i nasycony smutkiem. W łacińskim przekładzie dołączonym do wydania Pindera jest on oddany jako *exclamare* z poprzedzającym go *paenitere* w pierwszym wypadku: *et Hannibalem cessationis ita paenituit, ut continenter exclamaret „o Cannae, Cannae”* oraz [...] *subinde exclamans „o Cannae, Cannae”* w drugim¹⁶. Nie jest to pierwsze przedstawienie smutnego wodza kartagińskiego w literaturze – smutek Hannibala widoczny jest także w *Punica* po śmierci Hazdrubala, gdzie Syliusz każe mu powściągać łzy: *compressit lacrimas Poenus*¹⁷. Rzymianie w czasie II wojny punickiej również ronili łzy – jak Scypion Afrykański Młodszy po zburzeniu Kartaginy w 146 roku p.n.e.¹⁸ czy Marcellus po zburzeniu Syrakuz w 212 roku p.n.e. Jak zauważa Andreola Rossi, łzy zazwyczaj zarezerwowane były dla błagania i żałoby¹⁹, roniecie ich nad zburzonym miastem lub pokonanym przeciwnikiem ma być według niej oznaką wrażliwości, którą charakteryzuje się kultura hellenistyczna – zarówno Scypion Emilian, jak i Marcellus byli zwolennikami filhellenizmu²⁰, Jane Hornblower zaś

¹² Liv. 22.51.2–3. Zob. także: D. Hoyos: „Maharbal’s Bon Mot: Authenticity and Survival”. *The Classical Quarterly* 50 (2000), s. 610–614; M. Wołny: *Studia nad statusem i kompetencjami dowódców kartagińskich w okresie przewagi Barkidów (237–201 p.n.e.)*. Olsztyn 2013, s. 249–252; J. Lazenby: „Was Maharbal right?”. W: *The Second Punic War. A Reappraisal*. Eds. T. Cornell, B. Rankov, Ph. Sabin. London 1996, s. 39–48.

¹³ Zon. 9.1.16 (9.1D (P I 419) Dindorfius oraz Pinder; Cass. Dio, frg. 57.26 Boissevain).

¹⁴ G. Charles-Picard: *Hannibal*. Przeł. Z. Stein. Warszawa 1971, s. 152.

¹⁵ Zon. 9.6.4 (9.6D (P I 426–W II 85) Dindorfius oraz Pinder; Cass. Dio, frg. 57.46^a Boissevain).

¹⁶ Ad loc. 9.9.1 (Pinder: s. 200); ad loc. 9.6.4 (Pinder: s. 214).

¹⁷ Sil. *Pun.* 15.819.

¹⁸ App. *Lib.* 132; Polyb. 38.21; Diod. 32.24; A. Momigliano: *Alien Wisdom. The Limits of Hellenization*. Cambridge 1990, s. 22–23; D. Lateiner: „Tears and Crying in Hellenic Historiography: Dacryology from Herodotus to Polybius”. W: *Tears in Graeco-Roman World*. Ed. T. Fögen. Berlin–New York 2009, s. 105, 122.

¹⁹ A. Rossi: „The Tears of Marcellus: History of a literary motif in Livy”. *Greece & Rome* 47 (2000), s. 58.

²⁰ Ibidem, s. 59.

zwraca uwagę, że jest to motyw przejęty z historiografii hellenistycznej²¹. Są to jednak łzy zwycięzców.

Po raz trzeci „skarga kanneńska” pojawia się w reakcji na dwa silne ciosy: śmierć brata Hannibala – Hazdribala w bitwie nad Metaurem w 207 roku p.n.e. i doniesieniach o sukcesach konsula Gajusza Klaudiusza Nerona. Gdyby Hazdribalowi, prowadzącemu posiłki, udało się połączyć z bratem, rezultat drugiej wojny punickiej mógłby być inny. Dlatego Zonarasowe powiedzenie: „często zaklinał Fortunę i Kanny” (πολλάκις δε καὶ τὴν τύχην καὶ τὰς Κάνας ἀνεκάλεσε)²² tak trafnie charakteryzuje stan ducha kartagińskiego wodza. Czasownik ἀνακαλέω oznacza ‘wywoływać’, ‘zaklinać’, ‘wzywać’. Wydaje nam się, że ‘zaklinać’ jest najtrafniejszym tłumaczeniem, bo oprócz ‘wzywania’ niesie ze sobą znaczenie najwyższej chęci, ale i świadomość niemożliwości potencjalnej zmiany losu. W łacińskim przekładzie w edycji Pindera czytamy: *saepe de fortuna questus est, saepe Cannas inclamavit*²³. Zarówno czasownik *queri*, jak i *inclamare* mają wspólne pole semantyczne – *queri* oznacza ‘wyrażać niezadowolenie/rozgoryczenie’, ‘skarżyć/żalić się’, natomiast *inclamare* oznacza nie tylko ‘wzywać’, ale i ‘płakać nad czymś głośno’. Także w tym miejscu Zonarasa mamy wskazanie frekwentatywności skargi przez przysłówkę πολλάκις (oddany jako *saepe*), co pozwala uznać motyw ten jako swoisty rodzaj refrenu.

„Skargi kanneńskie” pokazują, że – paradoksalnie – wygrana bitwa pod Kannami była podobną raną dla Hannibala, jak i Rzymian. O ile przegrana bitwa zmotywowała Rzymian do podwojenia wysiłków, o tyle *victoria uti nescire* spowodowało zaprzepaszczenie szans na przysłowiowe postawienie kropki nad i, a więc zdobycie Rzymu oraz zakończenie wojny, co w efekcie poskutkowało śmiercią Hazdribala i przegraną kartagińską. Ogromny ładunek smutku i goryczy, a zarazem bezsilności, zawarty w krótkim westchnieniu „ὦ Κάνας Κάνας” sprawia, że postać Hannibala nabiera głębi, nie jest tylko „papierowa”, lecz niezwykle „ludzka”. To chyba miał na myśli Kasjusz Dion jako „efektywne udramatyzowanie” historii. „Skargi kanneńskie” jako czynnik charakteryzujący bohatera wpisują się również w rodzaj historiografii „tragicznej” (w przeciwieństwie do retorycznej)²⁴.

Innym elementem pojawiającym się tylko u bizantyńskiego historyka jest przygotowanie pola bitwy. Żaden z historyków antycznych nie wspomina wrzucania ciał zabitych do rowów w celu odcięcia Rzymian od wody i przyspieszenia starcia. Żaden z historyków nie wspomina, by Hannibal miał zaorać teren przed

²¹ D. Lateiner: „Tears and Crying in Hellenic Historiography...”, s. 106, przyp. 1.

²² Zon. 9.9.12 (9.9D (P I 433) Dindorfius oraz Pinder; Cass. Dio, frg. 57.42–48 Boissevain).

²³ Ad loc. 9.9.12 (Pinder: s. 227).

²⁴ I. Lewandowski: *Historiografia rzymska*. Poznań 2007, s. 30–32 oraz passim; S. Śnieżewski: „About Research on Selected Aspects of Tragic Historiography”. *Classica Cracoviensia* 12 (2008), s. 177–195; S. Śnieżewski: *Koncepcja historii w Ab Urbe Condita Liwiusza*. Kraków 2000, s. 97; S. Śnieżewski: *Salustiusz i historia Rzymu*. Kraków 2003, s. 33 sqq.

bitwą. Zonaras podkreśla, że teren był piaszczysty (ὀπόψαμμος), a zaoranie miało spowodować unoszenie się chmur pyłu przeszkadzających w walce²⁵. Użył czasownika προαρόω, oznaczającego ‘zaorać najpierw’. Trudno sobie wyobrazić, jak miałyby to logistycznie zostać zorganizowane. Być może chodziło tylko o dodanie kolejnego podstępu do szerokiego katalogu punickich sztuczek. Nie da się także nie odnieść do zakończenia historii Kartaginy, której resztki miasta wskutek przegranej w III wojnie punickiej w 146 roku p.n.e. zostały zaorane na rozkaz senatu rzymskiego, zaś cały teren został poświęcony bogom podziemnym, by nigdy już nie był zamieszkały i uprawiany, stając się *ager publicus* oraz *ager sacer*²⁶. Zarówno Liwiusz, jak i Frontyn przekazują historię o zaoraniu przez Kartagińczyków terenu pod murami szturmowanego w 216 roku p.n.e. Kasylinum. Mieszkańcy miasta cierpieli głód tak wielki, że próbowano jeść rzemienie i skóry, którymi były okryte tarcze, myszy oraz chwasty rosnące pod murami. Według Liwiusza „gdy nieprzyjaciel zaorał (*obarassent*) cały okryty trawą teren pod murami, rzucano nań nasioną rzepy”²⁷, Frontyn zaś precyzuje cel tej orki (*arato loco*), mianowicie „wykluczenie z ich jądłospisu także zboża”²⁸. Motywy ciał zabitych w rowach oraz zaorania pola są tak ciekawymi podstępami, że – jak nam się wydaje – historycy antyczni nie powinni im się oprzeć i z pewnością by je odnotowali, dołączając do wachlarza stosowanych przez Hannibala sztuczek.

Podobnie jak Zonaras inni historycy antyczni (poza Polibiuszem²⁹) piszą o wietrze, który zrywał się około południa w tamtej okolicy. Kartagińczycy ustawili się dogodnie, by wiał im w plecy. Frontyn w rozdziale poświęconym wyborowi miejsca bitwy uszczegółowia, że Wolturnus wiał w twarz – „w usta i oczy”³⁰, a więc odbierał Rzymianom widok (wraz ze słońcem świecącym prosto w oczy)³¹, oddech oraz głos³². Według Florusa Kartagińczyk zbadał wcześniej uwarunkowanie terenu przyszłej bitwy³³, a Appian nie zawahał się napisać, że Hannibal „wiedział” o wietrze³⁴. John F. Lazenby, analizując antyczne opisy bitwy kan-

²⁵ Zon. 9.1.9.

²⁶ App. *Lib.* 135; T. Kotuła: *Afryka północna w starożytności*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972, s. 110–112; M. Jaczynowska: *Dzieje Imperium Romanum*. Warszawa 1995, s. 72; M. Jaczynowska: *Religie świata rzymskiego*. Warszawa 1990, s. 81.

²⁷ Liv. 23.19.14: *Et cum hostes obarassent quidquid herbidi terreni extra murum errat, raporum semen iniecerunt [...]*. Przekład polski Mieczysława Brożka.

²⁸ Front. 3.15.3.

²⁹ Polyb. 3.115–116.

³⁰ Front. 2.2.7. Zob. także komentarz B. Burligi: Frontyn: *Podstępy wojenne*. Przełożył, wstępem i przypisami opatrzył Bogdan Burliga. Wrocław 2016, s. 136, przyp. 170.

³¹ Liv. 22.46.9: *ventus [...] adversus Romanis coortus multo pulvere in ipsa ora volvendo prospectum ademit*; Flor. 1.22.16.

³² Zon. 9.1.14.

³³ Flor. 1.22.16.

³⁴ App. *Annib.* 20 (87). Zob. także: G. Daly: *Cannae. The experience of battle in the Second Punic War*. London–New York 2002, s. 130–131.

neńskiej, zwraca uwagę na fakt, że poddmuchy wiatru Wolturnus, będącego wiatrem południowo-wschodnim, mogły przeszkadzać armii zwróconej na południe, a zgodnie z przekazem Polibiusza była to armia rzymska³⁵. Za potwierdzenie autentyczności tego przekazu Lazenby przyjmuje wzmiankę o kurzu z ósmej księgi *Annales* współczesnego wypadkom Enniusza: *Iamque fere pulvis ad caelum vasta videtur*³⁶, będącą według Jackie Elliott homerycką *amplificatio* pokazującą heroiczne efekty dokonania epickich bohaterów³⁷.

Po bitwie pod Kannami „(Hannibal) Liczbę zabitych ekwitów i nobilów, zamiast spisać ją i wysłać Kartagińczykom w ojczyźnie, wykazał w pierścieniach. Odmierzył je w korce i odesłał”³⁸. Według nowożytnych historyków w czasie bitwy zginął konsul Paulus, kwestorzy Geminus i Minucjusz, 29 z 48 trybunów wojskowych oraz ponad 80 ludzi o statusie senatorskim³⁹. Zonaras w przeciwieństwie do historyków antycznych nie precyzuje, ile owych korców pierścieni dokładnie było, tradycyjny przekaz waha się między dwoma⁴⁰ a trzema⁴¹, choć Liwiusz wspomina ogólny przekaz ograniczony do jednego korca⁴². Bizantyński historyk nie podaje szczegółów, wybór liczby mnogiej słowa „korce” wskazuje jednak, że nie podążył za ową *fama*, którą wspominał Liwiusz.

W tak krótkim fragmencie historii Zonarasa, jakim jest relacja o bitwie kanneńskiej, bardzo dobrze widać, które elementy autor chronografii wybiera

³⁵ Polyb. 3.114.2; J. Lazenby: *Wojna Hannibala. Historia militarna drugiej wojny punickiej*. Przeł. T. Ładoń. Oświęcim 2015, s. 121.

³⁶ Enn. frg. 264 (282 Vahlen). Niestety, fragment ten (oraz frg. 315: *pulvis fulva*) jest omawiany tylko ze względu na dokonaną przez Enniusza zmianę rodzaju słowa *pulvis* z męskiego na żeński: Non. 217.7–11; J. Fisher: *The Annals of Quintus Ennius and the Italic Tradition*. Baltimore 2014, s. 27–28; J. Elliott: *Ennius and the Architecture of the Annales*. Cambridge 2013, s. 455.

³⁷ J. Elliott: *Ennius and the Architecture of the Annales...*, s. 257.

³⁸ Zon. 9.1.15.

³⁹ M. Healy: *Cannae 216 BC. Hannibal smashes Roman army*. [B.m.] 1999, s. 85; J. Lazenby: *Wojna Hannibala...*, s. 130.

⁴⁰ Flor. 1.22.18: *Documenta cladis [...] modi duo anulorum Carthaginem missi dignitasque equestris taxata mensura*.

⁴¹ W tym kierunku idzie tradycja liwiańska: Val. Max. 7.2 ext. 16: *[...] Magone enim Canensis pugnae exiium senatui Poenorum nuntiante inque tanti successus fidem anulos aureos trium modiorum mensuram explentes fundente, qui interfectis nostris civibus detracti erant [...]*; Eutrop. 3.11: *[...] et tres modios anulorum aureorum Carthaginem misit, quos ex manibus equitum Romanorum, senatorum et militum detraxerat*; Oros. 4.16.5: *Hannibal in testimonium victoriae suae tres modios anulorum aureorum Carthaginem misit, quos e manibus interfectorum equitum Romanorum senatorumque detraxerat*; August. Civ. 3.19: *Unde tres modios anulorum aureorum Carthaginem misit, quo intellegent, tantam in illo proelio dignitatem cecidisse Romanam, ut facilius eam caperet mensura quam numerus, atque hinc strages turbae ceterae tanto utique numerosioris, quanto infimioris, quae sine anulis iacebat, concienda potius quam nuntianda putaretur*.

⁴² Liv. 23.12.1–2: *ad fidem deinde tam laetarum rerum effundi in uestibulo curiae iussit anulos aureos, qui tantus aceruus fuit ut metientibus dimidium supra tres modios explesse sint quidam auctores: fama tenuit quae propior uero est, haud plus fuisse modio*.

z w miarę jednorodnej tradycji antycznej, a które – jak skarga Hannibala – są elementem nowym i prawdopodobnie autorstwa samego Zonarasa.

Zarówno Boissevain, jak i Cary (inaczej niż Dindorfius i Pinder, których edycje są tekstem samego Zonarasa) w edycji Kasjusza Diona do Zonarasa dołączają w tym miejscu fragment Tzetesa, którego przekład – obok fragmentów Diona – również prezentujemy.

Zonaras 9.1.9–16:

Ponieważ Hannibalowi nie powiodło się to, nocą przybył pod Kanny. Znał to miejsce jako dobrze nadające się zarówno do zasadzek, jak i do otwartej walki. Postanowił więc rozbić tam obóz. Najpierw zaorał cały teren, który był dosyć piaszczysty, tak aby w trakcie bitwy wzbijały się chmury pyłu. Hannibal opracował wszystko tak, by za plecami mieć wiatr, który latem zwykle zaczynał tam wiać około południa. O wschodzie słońca konsulowie zawahali się, widząc, że palisada nie jest obwarowana. Spodziewali się bowiem, że przygotowano na nich zasadzkę. Następnie jednak, za dnia, wyruszyli pod Kanny. Każdy z konsulów rozbił swój własny obóz w pobliżu rzeki. Nie zgadzali się oni ze sobą i unikali wzajemnych kontaktów. Paulus pozostawał spokojny, a Terencjusz pragnął starcia. Wstrzymał się jednak, widząc, że żołnierze są niechętni. Hannibal, chcąc sprowokować Rzymian do bitwy wbrew ich woli, odciął ich od zapasów wody oraz uniemożliwił rozproszenie się. Następnie rzucił ciała zabitych w stosy wzdłuż rowów, tak aby samo picie stało się dla nich obrzydliwe. Wtedy Rzymianie zaczęli formować szyk bojowy. Przewidziawszy to, Hannibal umieścił na wzgórzach oddziały czyhające w zasadzce. Resztę wojska ustawił w gotowości i niektórym żołnierzom nakazał na dany sygnał udawać ucieczkę: odrzucić tarcze, włócznie i długie miecze. Mieli za to w sekrecie zachować sztylety, by móc niespodziewanie zaatakować swoich przeciwników, gdy ci spróbują pojmać ich jako nieuzbrojonych. Rzymianie, od rana obserwując, jak wojsko Hannibala ustawia się w szyku, sami zaczęli się uzbrajać i formować oddziały. Trębacze zagrzewali ludzi po obu stronach, wznosiły się okrzyki wojenne, w końcu zwaśnione armie starły się w bitwie pełnej podstępów. Do południa przewaga nie znajdowała się po niczyjej stronie. Następnie zaczął wiać wiatr. Gdy udający ucieczkę zostali pojmami jako nieuzbrojeni, przedostali się na tyły rzymskich szeregów, by inni Kartagińczycy przypadkiem na nich nie natarli. Później, czyhający w zasadzce ze wszystkich stron wyruszyli do walki, a Hannibal zaatakował od frontu, razem z konnicą. Jego wojownicy zewsząd wywoływali wśród Rzymian zamęt, a silny piaszczysty wicher, wiejąc prosto

w oczy, utrudniał łapanie oddechu, co i tak było niełatwe ze względu na nieprzerwany wysiłek. Pozbawieni zarówno wzroku, jak i głosu Rzymianie polegli wśród paniki i braku porządku. Zginęło tak wielu, że Hannibal nawet nie próbował policzyć ciał szeregowych żołnierzy. Liczbę zabitych ekwitów i nobilów, zamiast spisać ją i wysłać Kartagińczykom w ojczyźnie, wykazał w pierścieniach. Odmierzył je w korce i odesłał. Jedynie bowiem nobilowie i ekwici nosili pierścienie. Mimo wszystko bardzo wielu Rzymian zdołało uciec, w tym Terencjusz. Paulus natomiast zginął. Hannibal ani ich nie ścigał, ani nie pośpieszył do Rzymu. Mógłby wyruszyć tam natychmiast, z całością wojska, bądź jego częścią i szybko doprowadzić wojnę do końca. Nie uczynił tego, mimo że Maharbal się ku temu skłaniał. Stąd zarzuca się Hannibalowi, że, chociaż wiedział, jak zwyciężać, wykorzystać zwycięstwa nie potrafił. Przez zbyt długą zwłokę już nigdy nie udało mu się natrzeć na Rzym. Sam Hannibal jakby żałował tej decyzji, gdy wciąż smutno powtarzał: „O Kanny, Kanny”.

Cassius Dio:

Frg. 57.25

Pochopność Terencjusza i umiarkowanie Paulusa okazały się dla nich zgubne. W wielu bowiem sprawach drugi konsul ustępował pierwszemu (do tego stopnia łągodność niknie w obliczu gniewu).

Frg. 57.26

W ferworze bitwy nawet najbardziej odważni nie żywili nadziei, która z powodu tego, jak była nikła, mogłaby przewyciężyć strach. Im bardziej przekonani byli, że zwyciężą, tym bardziej obawiali się, by w pewnym momencie nie ponieść porażki: z kolei dla osób nieświadomych wcale nie jest przerażające, z powodu szaleństwa, tej porażki wyczekiwać, zaś gniew, z powodu rozsądku...

Frg. 57.28

Scypion dowiedział się, że niektórzy Rzymianie przygotowują się do opuszczenia Rzymu i całej Italii, ponieważ sądzili, że i tak zdobędzie ją Kartagina. Powstrzymał ich tym, że niespodziewanie, z mieczem w ręku, wkroczył do domostwa, w którym obradowali. Przysiągł, że zrobi wszystko, co nakazuje mu powinność wobec Rzymu, zarówno słowem, jak i czynem. Zebrany także kazał dać słowo, grożąc im śmiercią na miejscu, jeśli odmówiliby złożenia przysięgi.

Tzetzes 1.771:

Na końcu poległo tak wielu Rzymian, że Hannibal, dowódca, wysłał na Sycylię odmierzone korce i chojniksy pierścieni należących do generałów i innych ważnych mężów.

Bibliografia

Źródła

- Appian z Aleksandrii: *Historia rzymska*. T. 1. Przełożył, opracował i wstępem opatrzył Ludwik Piotrowicz. Wrocław 2004.
- Cassius Dio Cocceianus: *Historiarum Romanorum quae supersunt*. Ed. U.P. Boissevain. Vol. 1. Berolini 1895.
- Dio's Roman History* with an English translation by Earnest Cary. Vol. 2 (*Fragments of Books XII–XXV*). Cambridge, Mass.–London 1989.
- Ennianae Poesis Reliquiae*. Ed. I. Vahlen. Lipsiae 1903.
- Florus: *Ævres*. T. 1. Texte établi et traduit par Paul Jal. Paris 2002.
- Frontyn: *Podstępny wojenne*. Przełożył, wstępem i przypisami opatrzył Bogdan Burliga. Wrocław 2016.
- Ioannis Zonarae Annales*. Rec. Mauricius Pinder. T. 2. Bonnae 1844.
- Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum*. Cum Caroli Ducangii suisque annotationibus edidit Ludovicus Dindorfius. Vol. 2. Lipsiae 1869.
- Kasjusz Dion Kokcejjan: *Historia rzymska*. T. 1. Przełożył i opracował Wł. Małyda. Wstępem historycznym opatrzyła Iza Biežuńska-Małowist. Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.
- Lucjusz Anneusz Florus: *Zarys dziejów rzymskich*. Przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył Ignacy Lewandowski. Wrocław–Warszawa 2006.
- Polibiusz: *Dzieje*. T. 1. Przełożył, opracował i wstępem opatrzył Seweryn Hammer. Wrocław 2000.
- Titus Livius: *Ab Urbe condita*. T. 3: *Libri XXI–XXV*. Ed. C. Flamstead Walters, R.S. Conway. Oxonii b.r.
- Tytus Liwiusz: *Dzieje Rzymu od założenia miasta. Księgi XXI–XXVII*. Przełożył i opracował M. Brożek, komentarz M. Brożek, J. Wolski. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.

Opracowania

- Afinogenov D.E.: „Some observations on genres of Byzantine Historiography”. *Byzantion* 62 (1992), s. 13–33.
- Barnes T.D.: „The Composition of Cassius Dio's *Roman History*”. *Phoenix* 38 (1984), s. 240–255.
- Boissevain U.P.: „Praefatio”. W: Cassius Dio Cocceianus: *Historiarum Romanorum quae supersunt*. Ed. U.P. Boissevain. Vol. 1. Berolini 1895, s. I–CXXVI.
- Charles-Picard G.: *Hannibal*. Przeł. Z. Stein. Warszawa 1971.
- Daly G.: *Cannae. The experience of battle in the Second Punic War*. London–New York 2002.

- DiMaio Jr. M.: „Smoke in the wind: Zonaras’ use of Philostorgius, Zosimus, John of Antioch, and John of Rhodes in his narrative on the neo-Flavian emperors”. *Byzantion* 58 (1988), s. 230–255.
- Elliott J.: *Ennius and the Architecture of the Annales*. Cambridge 2013.
- Fisher J.: *The Annals of Quintus Ennius and the Italic Tradition*. Baltimore 2014.
- Fomin A.: „Speeches in Dio Cassius”. W: *Cassius Dio. Greek Intellectual and Roman Politician*. Eds. C.H. Lange, J.M. Madsen. Leiden–Boston 2016, s. 217–237.
- Fromentin V.: „Zonaras abrégiateur de Cassius Dion. À la recherche de la préface perdue de l’Histoire romaine”. *Erga-Logoi* 1 (2013), s. 23–39.
- Goldsworthy A.: *Cannae*. London 2001.
- Harrington D.: „Cassius Dio as a Military Historian”. *Acta Classica* 20 (1977), s. 159–165.
- Healy M.: *Cannae 216 BC. Hannibal smashes Roman army*. [B.m.] 1999.
- Hose M.: *Erneuerung der Vergangenheit. Die Historiker im Imperium Romanum von Florus bis Cassius Dio*. Stuttgart–Leipzig 1994.
- Hoyos D.: „Maharbal’s Bon Mot: Authenticity and Survival”. *The Classical Quarterly* 50 (2000), s. 610–614.
- Jacznowska M.: *Dzieje Imperium Romanum*. Warszawa 1995.
- Jacznowska M.: *Religie świata rzymskiego*. Warszawa 1990.
- Kampianaki T.: „Plutarch’s *Lives* in the Byzantine chronographic tradition: the chronicle of John Zonaras”. *Byzantine and Modern Greek Studies* 41 (2017), s. 15–29.
- Kemezis A.M.: *Greek Narratives of the Roman Empire under the Severans. Cassius Dio, Philostratus and Herodian*. Cambridge 2014.
- Klotz A.: „Über die Stellung des Cassius Dio unter den Quellen zur Geschichte des zweiten punischen Krieg”. *RhM* 85 (1936), s. 68–116.
- Kotula T.: *Afryka północna w starożytności*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972.
- Kromayer J., Veith G.: *Atlas bitew do historii wojskowości starożytnej*. Przeł. M. Chmielarz. Oświęcim 2014.
- Lateiner D.: „Tears and Crying in Hellenic Historiography: Dacryology from Herodotus to Polybius”. W: *Tears in Graeco-Roman World*. Ed. T. Fögen. Berlin–New York 2009, s. 105–134.
- Lazenby J.: „Was Maharbal right?”. W: *The Second Punic War. A Reappraisal*. Eds. T. Cornell, B. Rankov, Ph. Sabin. London 1996, s. 39–48.
- Lazenby J.: *Wojna Hannibala. Historia militarna drugiej wojny punickiej*. Przeł. T. Ładoń. Oświęcim 2015.
- Lewandowski I.: *Historiografia rzymska*. Poznań 2007.
- Libourel J.M.: „An Unusual Annalistic Source Used by Dio Cassius”. *AJPh* 95 (1974), s. 383–393.
- Matusiak P.: „*Cannas pensavimus*, czyli Syllusz Italik o głowie Hazdrubala (Sil. *Pun.* 15.809–823)”. *Scripta Classica* 14 (2017), s. 29–35.
- Madyda Wł.: „O Kasjuszu Dionie Kokcejanie”. W: *Kasjusz Dion Kokcejane: Historia rzymska*. T. 1. Przełożył i opracował Wł. Madyda. Wstępem historycznym opatrzyła Iza Bieżyńska-Małowist. Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, s. XXI–XXX.
- Millar F.: *A Study of Cassius Dio*. Oxford 1964.
- Momigliano A.: *Alien Wisdom. The Limits of Hellenization*. Cambridge 1990.
- Neville L.: *Guide to Byzantine Historical Writing*. Cambridge 2018.
- Patzig E.: „History and Myth in Zonaras’ Epitome: The Chronographer as Editor”. *Byzantine Studies / Études Byzantines* 10 (1983), s. 19–23.
- Ptaszek I.: „Wstęp”. W: *Kasjusz Dion: Historia rzymska księgi 41–50*. Wstępem poprzedził, przełożył i komentarzami opatrzył Ireneusz Ptaszek. Kraków 2008, s. 9–41.
- Rossi A.: „The Tears of Marcellus: History of a literary motif in Livy”. *Greece & Rome* 47 (2000), s. 56–66.

- Schmidt W.A.: „Ueber die Quellen des Zonaras”. W: *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum. Cum Caroli Ducangii suisque annotationibus edidit Ludovicus Dindorfius*. Vol. 6. Lipsiae 1875, s. I–LX.
- Simons B.: *Cassius Dio und die Römische Republik. Untersuchungen zum Bild des römischen Gemeinwesens in den Büchern 3–35 der Πομπαικά*. Berlin–New York 2009.
- Śnieżewski S.: „About Research on Selected Aspects of Tragic Historiography”. *Classica Cracoviensia* 12 (2008), s. 177–195.
- Śnieżewski S.: *Salustiusz i historia Rzymu*. Kraków 2003.
- Śnieżewski S.: *Koncepcja historii w Ab Urbe Condita Liwiusza*. Kraków 2000.
- Treadgold W.: *The Middle Byzantine Historians*. New York 2013.
- Wolny M.: „Maharbal – poddowódca kartagiński w wojsku Hannibala (219–216/5 r. p.n.e.)”. *Echa Przeszłości* 6 (2005), s. 7–29.
- Wolny M.: *Studia nad statusem i kompetencjami dowódców kartagińskich w okresie przewagi Barkidów (237–201 p.n.e.)*. Olsztyn 2013.